

ՁԱՅՆ ՆԵՐՄԻՑ. ՀԱՄԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՄԱՆ ՃԱՄԲԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ¹

Միհրան Մինասեան

Ռեգինա Գալուստյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում լուսաբանվում են Հայոց ցեղասպանության ընթացքում ձևավորված համակենտրոնացման ճամբարները՝ որպես համակարգված ոչնչացման գործիքներ: Ուսումնասիրությունը սկսվում է Հայոց ցեղասպանության համատեքստում տերմինի կիրառության օրինակներով, սակայն հետազոտության բուն խնդիրը ճամբարներում վերապրած հայերի փորձառության վերհանումն է: Վերապրածների վկայությունների համադրությամբ առանձնացվել են մի շարք հատկանիշներ՝ տարածքի սահմանափակում և տեղաշարժի արգելք, հակասանիտարական պայմանների դիտավորյալ ստեղծում ու հանդուրժում, բռնի սովամահություն, որոնք բնորոշ են պատմության մեջ հանդիպող և աշխարհագրական տարածականություն ունեցող նմանատիպ այլ կառույցների: Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմքը ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններն ու վկայություններն են, որոնք բացահայտում են ճամբարային կյանքի իրական պատկերը և ճամբարի դերը ցեղասպանական քաղաքականության մեխանիզմում:

Բանալի բառեր՝ բռնի տեղահանություն, հումանիտար աղետ, բռնի սովամահություն, «սպիտակ ջարդ», Դեր-Չոր, Կաթմա, Բար:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 17.12.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 29.04.2026:

The article was submitted on 17.12.2025 and accepted for publication on 29.04.2026.

Статья поступила 17.12.2026 и была принята к публикации 29.04.2026.

Ինչպես հղել՝ Միհրան Մինասեան, Ռեգինա Գալուստյան, «Ձայն ներսից. համակենտրոնացման ճամբարները Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 66-89:

How to cite: Mihran Minassian, Regina Galustyan, “The Voice from Within: Concentration Camps in the Memoires of the Armenian Genocide Survivors,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 66-89.

Как сослаться: Мигран Минасян, Регина Галустян, “Голос изнутри: концлагеря в мемуарах переживших Геноцид армян,” *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 66-89.

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (թեմայի ծածկագիր՝ 24SSAH-6A042):

* * *

Հայոց ցեղասպանության օտարերկրացի ականատեսների, ինչպես նաև ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններում կան «համակենտրոնացման ճամբար» տերմինի կիրառություններ, ինչպես նաև այդ կառույցի տարատեսակ նկարագրություններ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին շվեդական ռազմական առաքելության անդամ Գուստավ Յալմար Փրավիցը 1917 թ. ապրիլի 23-ին «Nya Dagligt Allehanda» թերթում հրապարակում է Կոստանդնուպոլսից մինչև պարսկական սահման կատարած ուղևորությունը նկարագրող մի հոդված, որում գրում է, որ ճանապարհին հանդիպել է մահվան եզրին հասած մարդկանց և ծանոթացել համակենտրոնացման ճամբարում (իր խոսքով՝ *koncentrationsläger*) գտնվող մի հայի հետ²: Օսմանյան բանակի վարձկան սպա, վենետիկացի Ռաֆայել դը Նոգալեսը գրում է, որ Հալեպում բռնազաղթյալների մեծ մասը գիշերում էր դրսում կամ ճամբարներում, որոնք հաճախ շրջափակված էին փշալարերով, ինչպես, օրինակ, Կաթմայի ճամբարը³: Նոգալեսը նշում է, որ այդ ճամբարները կարճ ժամանակում վերածվում էին վարակիչ հիվանդությունների տարածման օջախների՝ գերբնակեցման և հակասանիտարական պայմանների պատճառով⁴:

Բրիտանացի քաղաքական գործիչ և պատմաբան Ջեյմս Բրայսի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուում՝ «1915 թվականի տեղահանությունները. ընթացակարգ» խորագրով խմբագրականի ներքո, նշվում է. «Բոզանտիում՝ Տավրոսի արևմտյան երկաթուղային կայարանում, ինչպես նաև Օսմանիեում, Մամուրեում, Իսլահիեում և Կաթմայում՝ Ամանոսի լեռնաշղթայի երկու լանջերին գտնվող կայաններում, հսկայական և աներևակայելի գարշահոտ համակենտրոնացման ճամբարներ էին առաջացել: Այստեղ աքսորյալներին պահում էին ամիսներով, և նրանք տառացիորեն հազարներով մահանում էին սովից, բաց երկնքի տակ մնալուց և վարակիչ հիվանդություններից»⁵: Մերձավոր արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի 1916 թ. մայիսի 24-ի տեղեկագիրը ներառում է «համակենտրոնացման ճամբարներում» մահացության թվերի վիճակագրություն⁶: Մեկ այլ ականատես, գերմանական «*Kölnische Zeitung*» թերթի 1915-1916 թթ. թղթակից Հարի Շթուրմերը նկարագրում է, թե ինչպես

2 St'u Gustaf Hjalmar Pravitz, *Från Persien i stiltje och storm* (Dahlberg, 1918), 220-227; Vahagn Avedian, "The Armenian Genocide of 1915 from a Neutral Small State's Perspective: Sweden," *Genocide Studies and Prevention* 5, no. 3 (2010): 325-326:

3 Կաթմայի համակենտրոնացման ճամբարի՝ փշալարերով փակված լինելու մասին են վկայում այդ ճամբարով անցած վերապրածները (տե՛ս Յակոբ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, հրատ. պատրաստեց Ա. Տազետեան (Պէյրուք, 2005), 76): Նույնի վերաբերյալ Արամ Արմաղանյանի վկայությունը տե՛ս Երուանդ Զարդարեան, *Պատմագիրք Տիվրիկ քաղաքի* (Պէյրուք, Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1972), 251:

4 St'u Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent* (New York, London: Charles Scribner's Sons, 1926), 172:

5 *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce (London: Joseph Causton and Sons, 1916), 644.

6 St'u նույն տեղում, 665:

էին հայերը տեղահանությունից հետո տեղափոխվում «տենդահար, սովահար համակենտրոնացման ճամբարներ», որտեղ մշտապես ենթարկվում էին հարձակումների տեղի բեղվիների և քրդերի կողմից⁷: Շթուրմերի նախկին փորձառությունը թույլ էր տալիս նրան հասկանալ օսմանյան կառավարության հակահայ քաղաքականության նրբությունները: Նրան արդեն ծանոթ էին համակենտրոնացման և հարկադիր աշխատանքի ճամբարները որպես բնաջնջման գործիքներ, քանի որ որպես կամավորական մասնակցել էր Հարավարևմտյան Աֆրիկայում (այժմ՝ Նամիբիա) 1904-1907 թթ. Գերմանիայի վարած ռազմական գործողություններին, որոնց ընթացքում իրականացվել էր հերերո և նամա ժողովուրդների ցեղասպանությունը⁸: Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո Շթուրմերը նախ որպես թղթակից աշխատել է Բելգիայում, ապա՝ գործուղվել Օսմանյան կայսրություն: Նա դատապարտել է օսմանյան կառավարության իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունը, նկարագրել հայերի դեմ ծրագրված քաղաքականության տարբեր դրսևորումներ, այդ թվում՝ հայերի՝ «ոտքով երկար քայլերքերը դեպի լերկ շրջաններում տեղակայված համակենտրոնացման ճամբարներ»⁹:

«Համակենտրոնացման ճամբար» տերմինը հաճախ է կիրառվում Օսմանյան կայսրությունում գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցիչների 1915-1916 թթ. գեկուցագրերում՝ հայ բնակչության ներկայման վայրերը նկարագրելու համար: Այդ եզրույթն օգտագործել են Գերմանիայի դեսպանատան՝ հայկական հարցերով խորհրդական Յոհաննես Մորդթմանը¹⁰, Հալեպի հյուպատոս Վալտեր Ռյուպերը¹¹, Ալեքսանդրետի փոխհյուպատոս Հերման Հոֆմանը¹² և այլք:

Օտարերկրացի ականատեսների՝ Օսմանյան կայսրությունում փաստագրած «համակենտրոնացման ճամբարները» նոր երևույթ չէին և եզակի չեն մարդկության պատմության մեջ. դրանք պատմական լայն օրինաչափության տեղային դրսևորումներ էին¹³: Իտալացի փիլիսոփա Ջորջիո Ագամբենը համակենտրոնացման ճամբարները սահմանում է որպես քաղաքական դատապարտյալների կամ փոքրամասնությունների ներկայման վայրեր, որոնք, որպես կանոն, ստեղծվում են գործադիր կամ ռազմական իշխանության լիազորության ներքո՝ պետության անվտանգության, մարդկանց շա-

7 St' u Harry Stürmer, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics* (London, New York, Toronto: Hodder and Stoughton, MCMXVII (1917)), 65:

8 St' u Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2005), 73-75:

9 Stürmer, *Two War Years in Constantinople*, 34.

10 St' u *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, hg. und eingel. Johannes Lepsius (Bremen: Donat&Temmen, 1986), 137; Wolfgang Gust (ed.), *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916* (New York, Oxford: Berghahn, 2014), 310:

11 St' u Gust, *The Armenian Genocide*, 444, 580-582; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 179:

12 St' u Gust, *The Armenian Genocide*, 424; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 168:

13 St' u Khatchig Mouradian, "Internment and Destruction: Concentration Camps during the Armenian Genocide, 1915-1916," in Panikos Panayi, Stefan Manz, and Matthew Stibbe (eds.), *Internment during the First World War: A Mass Global Phenomenon* (London: Routledge Studies in First World War History, 2018), 148:

հագործման կամ պատժի նպատակներով: Ազամբենը համակենտրոնացման ճամբարը դիտարկում է որպես կենսաքաղաքական տիրույթի ծայրահեղ դրսևորում՝ մի միջավայր, որտեղ իշխանությունն ուղղակիորեն բախվում է մարդու կենսաբանական գոյության հետ՝ ամբողջովին զրկելով անհատին իրավունքներից և նրան իջեցնելով պարզապես ֆիզիկական գոյության մակարդակի¹⁴: Անգլիացի պատմաբան Դեն Սթոունը եզրակացնում է, որ համակենտրոնացման ճամբարներում կալանավորվածները դիտարկվում են որպես «անհաշտ թշնամիներ» և օրենքից դուրս հայտարարվում¹⁵:

Համակենտրոնացման ճամբարների ծագումը սովորաբար կապվում է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի մի շարք գաղութային քաղաքականությունների հետ: Դրանք ներառում են Իսպանիայի գործողությունները Կուբայի ապստամբության ընթացքում (1894 թ.), Մեծ Բրիտանիայի կիրառած մեթոդները հարավաֆրիկյան պատերազմի (Երկրորդ բուրական պատերազմ, 1899-1902 թթ.) ժամանակ, ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականությունը ֆիլիպինա-ամերիկյան պատերազմի (1899-1902 թթ.) ընթացքում, Գերմանիայի գործողությունները Հարավարևմտյան Աֆրիկայում ընդդեմ հերերո և նամա ցեղերի (1904-1907 թթ.)¹⁶: Բոլոր այս դեպքերում համակենտրոնացման ճամբարները ստեղծվել են տեղաբնիկներին մեկուսացնելու, գաղութարարներին ցուցաբերած ընդդիմությունը չեզոքացնելու, «անցանկալի» համարվող խմբերին ոչնչացնելու նպատակով¹⁷:

Սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Ջոնաթան Հայսլոփը պնդում է, որ 1896-1907 թթ. գաղութատիրական պատերազմները վճռորոշ դեր են խաղացել աշխարհում համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարի տարածման մեջ: Նա ընդգծում է, որ տպագիր մամուլի տարածումը, բանականների և մարտարվեստի արդիականացումը, ռազմական պրագմատիզմը նպաստել են ճամբարի՝ որպես ռազմական և քաղաքական խնդիրների «արմատական լուծման» միջոցի զարգացմանը¹⁸:

1915 թ. մայիսի 27-ին օսմանյան կառավարությունն ընդունեց տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենքը, որը զինվորական հրամանատարներին իրավունք էր տալիս լրտեսության կամ դավաճանության կասկածի դեպքում տեղահանելու անհատների կամ ամբողջական բնակավայրեր¹⁹: 1915 թ. մայիսի 23-ին ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալեաթը հրամայեց տեղահանել հայերին Էրզրումից,

14 St' u Giorgio Agamben, *Means without End: Notes on Politics* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), 40-41:

15 St' u Dan Stone, *Concentration Camps: A Short History* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 7:

16 St' u Jonathan Hyslop, "The Invention of the Concentration Camp: Cuba, Southern Africa and the Philippines, 1896-1907," *South African Historical Journal* 63, no. 2 (2011): 253; Stone, *Concentration Camps*, 11-12:

17 St' u Alan Kramer, *Concentration Camps: A Global History* (Oxford: Oxford University Press, 2025), 640; Iain Smith, Andreas Stucki, "The Colonial Development of Concentration Camps (1868-1902)," *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 39, no. 3 (2011): 417-437:

18 St' u Hyslop, "The Invention of the Concentration Camp," 254-255:

19 St' u Hilmar Kaiser, "Armenian Property, Ottoman Law and Nationality Policies during the Armenian

Բիթլիսից և Վանից դեպի Մոսուլի նահանգ և Ուրֆայից հարավ գտնվող անապատ: Էրզրումի գերմանական փոխհյուպատոս Մաքս Էրվին ֆոն Շյոբներ-Ռիխտերը, օսմանյան երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի հետ ունեցած զրույցից տեղեկանալով, որ տեղահանության վերջնակետը Դերջանի դաշտավայրը չէր, ինչպես իրեն նախապես զեկուցել էին, այլ Դեր-Չորի անապատային շրջանը, արձանագրում է, որ զանգվածային տեղահանությունը վերածվելու է մահվան երթի²⁰: Նույն կերպ Նայիմ բեյը՝ Ներքին գործերի նախարարության ցեղերի և փախստականների բնակեցման գլխավոր վարչության (թուրք.՝ *İskân-i Aşîairin ve Muhacirîn Müdiriyeti*) Հալեպի մասնաճյուղի քարտուղարներից մեկը, սկսում է ըմբռնել տեղահանության իրական նպատակը, երբ Մաարրան, Բաբը և Հալեպի այլ ենթաշրջաններ որպես հայերի վերաբնակեցման վայրեր նշանակելու սկզբնական որոշումը փոխվում է: Փոխարենը նոր հրամաններ են արձակվում, համաձայն որոնց՝ հայերի «վերաբնակության» վայր պետք է դառնար Խաբուր գետի շրջանը՝ Դեր-Չորի մերձակայքում: 1915 թ. հոկտեմբերի 22-ին Ներքին գործերի նախարարության՝ Հալեպի նահանգապետին ուղարկած գաղտնի հաղորդագրությունը հաստատում էր, որ «թուրքական հողում» ապրելու և աշխատելու հայերի իրավունքը վերացվել է, և նույնիսկ նորաձիններին չպետք է խնայել²¹: Հաղորդագրությունը պաշտոնյաներին կոչ էր անում գործելու վճռականորեն՝ ընդգծելով, որ հայերի միջնորդավորված ոչնչացումը ճանապարհի գրկանքների միջոցով արդեն կարելի է իրականացնել ուղղակիորեն անմիջապես իրենց շրջանում²²:

Տեղահանությունները՝ որպես հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրի բաղկացուցիչ մաս, փաստում են բազմաթիվ ականատեսներ: Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն (1856-1946 թթ.) տեղահանությունը որակում է զանգվածային կոտորածի նոր մեթոդ. «Երբ թուրքական իշխանությունները տվեցին տեղահանությունների հրամանները, նրանք պարզապես մի ամբողջ ռասայի մահվան դատավճիռը կայացրին»²³: Շթուրմերը ևս հասկանում էր, որ կառավարության նպատակը «ճանապարհին նրանց [հայերին] մահվան մատնելն» էր՝ որպես «ողջ հայկական ռասան բնաջնջելու համակարգի» բաղադրիչ, ինչը ծառայում էր երկարաժամկետ նպատակի՝ «Թուրքիայի ներքին գաղութացմանը և Անատոլիայի ազգայնացմանը»²⁴: Տեղահանվածներից նրանք, ովքեր հաղթահարում էին ճանա-

Genocide, 1915-1916," in *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, eds. O. Farschid, M. Kropp, and S. Dähne (Beirut: Orient-Institute Beirut, 2006), 55:

20 St'u Paul Leverkuehn, *A German Officer During the Armenian Genocide: A Biography of Max von Scheubner-Richter*, intro. by H. Kaiser (London: Gomidas Institute, 2008), xlviii:

21 St'u Taner Akçam, *Killing Orders: Talaat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 184:

22 St'u նույն տեղում:

23 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, New York: Doubleday, Page & Company, 1918), 309; Emmanuil Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları* (Istanbul: Belge Yayınları, 2014), 146.

24 Stürmer, *Two War Years in Constantinople*, 54-55, 178. Նույն միտքն այլ ձևակերպմամբ

պարհի դժվարությունները, մահանում էին Միջագետքի անապատներում հիմնված համակենտրոնացման ճամբարներում, ինչը և փաստում էր տեղահանության և համակենտրոնացման ճամբարների համակցության արդյունավետությունը: Ինչպես Թալեթյան է բացատրում դեսպան Մորգենթաուին. «Մենք չենք հանդուրժելու հայերի ներկայությունը Անատոլիայում: Նրանք կարող են ապրել անապատում, բայց ոչ այլուր»²⁵: Սակայն Թալեթյանը լիովին հասկանում էր անապատում գոյատևելու անհավանականությունը, ինչը երևում է օսմանյան խորհրդարանի Ներկայացուցիչների պալատի 1915 թ. հոկտեմբերի 23-ի նիստի միջադեպից: Նիստի ընթացքում հույն պատգամավորների փաստարկին, որ Բալկաններից եկած մուսուլման փախստականների (մուհաջիրների) վերաբնակեցումը հանգեցնում է հույն բնակչության «զանգվածային գաղթին», հետևում է Էմանուիլ Էմանուիլիդիսի՝ մուսուլման փախստականներին ազատ տարածքներում բնակեցնելու առաջարկը: Կառավարության անունից պատասխանում է Թալեթյանը. «Ազատ հողերում մուսուլմաններին վերաբնակեցնելու համար մեզ անհրաժեշտ էր 15 միլիոն լիրա, որը մենք չունեինք»: Նա պարզաբանում է, որ ֆինանսական խնդիրների պատճառով կառավարությունը ստիպված էր փախստականներին տեղավորել արդեն գոյություն ունեցող բնակավայրերում: Թալեթյանը նաև հավելում է, որ եթե մուսուլման ներգաղթյալներին «ցրեն անապատներում, ապա նրանք սովամահ կլինեն»²⁶:

Հայ քաղաքական, հոգևոր-մշակութային գործիչները ևս հասկանում էին իրավիճակը: Արդարադատության նախարար Փիրիզադե Իբրահիմի հետ հանդիպման ժամանակ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը բացատրում էր. «Երբ ցեղ մը ամբողջովին իր տեղին կը հանուի և կը քշուի թափառելու այնպիսի տեղեր, ուր իրեն ապրիլ անկարելի է, կը նշանակէ թէ անիկա մահուան դատապարտուած է: Արդ, ձեզմէ յատկապէս սա բանը կը խնդրեմ. քանի որ ժողովուրդս մեծէն մինչեւ պզտիկը անվստահելի են յաչս կառավարութեան, ազատ արձակեցէք զայն որպէսզի երկրէն դուրս ելլէ»²⁷: Քանի որ ողջ ազգը դատապարտվել էր մահվան, պատրիարքը պետական պաշտոնյաների հետ հանդիպումների ընթացքում մի վերջին հուսահատ քայլ էր կատարում՝ առաջարկելով թույլ տալ իրեն տեղափոխել հայերին Աֆրիկայի կամ Ամերիկայի խորքերը²⁸: Սակայն 1915 թ. հունիսի 27-ի հանդիպման ընթացքում մեծ վեճի Սայիդ Հալիմը հավաստիացնում է պատրիարքին, որ «Կառավարութիւնը հայ ազգը բնաջինջ ընելու նպատակ չունի. միայն թէ «թէտպիր» [միջոց] մը ձեռք առած է ու այդ նահանգները Հայերէ կը պարպէ»²⁹: Հայերի նկատմամբ Թալեթյանի ռասիստական

արտահայտում է նաև մեկ այլ ականատես (տե՛ս Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo, seen by a German Eyewitness* (London: T. Fisher Unwin, 1917), 15):

25 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 338.

26 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müsülmanlari İşkân Politikasi (1913-1918)* (Istanbul: İletişim Yayınları, 2001), 249.

27 Զաւէն Արքեպս. [Տէր Եղիայեան], *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, «Նոր Աստղ», 1947), 118:

28 Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 66, թթ. 18-22:

29 Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 122:

վերաբերմունքը և արմատական լուծումների հակումը երևում են Զավեն պատրիարքի՝ միայն մեղավորներին պատժելու առաջարկին նրա արձագանքից. «Այսօր մէկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի. ոչ-կուսակցականն ալ կուսակցական կը դառնայ. գործը ընդհանուր հանգամանք ունի: Այս պատճառաւ անհրաժեշտ եղաւ որ այս ժողովուրդը իր բնակավայրէն հեռացուի և այլուր բնակեցուելով չէզոքացուի»³⁰:

Այսպիսով՝ հայերի համար չկար փրկության ելք, չէր նախատեսվում բնակչության փոխանակում, չկար նպատակ՝ նրանց կենտրոնացնելու որևէ այլ վայրում: Ինչպես Նայիմ բեյն է հաղորդում, 1915 թ. նոյեմբերին Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիր հեռագրերից մեկում նշվում էր. «Ծանօթ անձնատրույթանց [հայերի] առաքման նպատակը հայրենիքին ապագայ բարօրութեան ապահովութիւնն է. որովհետեւ ատոնք ո՛ր որ ալ բնակեցուին՝ դարձեալ ետ չալիտի կենան իրենց անիծապարտ գաղափարներէն, պէտք է աշխատիլ որ կարելի եղածին չափ նուազի անոնց թիւը»³¹: Կառավարության համար խնդիր էր հայկականությունն առհասարակ, և այդ խնդրի արմատական լուծումներից էին հայերի տեղահանությունն ու համակենտրոնացման ճամբարներում տեղավորումը: Ծրագիրը հիմնված էր հայերին անընդհատ երթով հյուծելու վրա: Տեղահանվածներին ժամանակավորապես կենտրոնացնում էին ճանապարհների և երկաթգծերի մոտակայքում հիմնված տրանզիտային ճամբարներում, որտեղ սովի և համաճարակների պատճառով նրանց թվաքանակն էականորեն նվազում էր: Վերջնական փուլում Դեր-Զորի շրջանում (հիմնականում՝ Շեդդադիե, Սուվար, Մարկատե) և Ռաս-ուլ-Այնում գտնվող համակենտրոնացման ճամբարներում հայերի բնաջնջումն ավարտին էր հասցվում կիսաառաքմական ջոկատների՝ չերքեզների, չեչենների, արաբների և «Հատուկ կազմակերպության» (թուրք.՝ Teşkilat-ı Mahsusa) օգնությամբ³²:

Ի տարբերություն օտարերկրացի ականատեսների՝ վերապրածներն իրենց հուշագրություններում «համակենտրոնացման ճամբար» տերմինը չեն գործածել: Փոխարենը հուշագրություններում շրջանառվում են «կայք», «կայան» «ընդհանուր գաղթականներու հաւաքման վայր (Քէմք)» արտահայտությունները³³: Սույն հոդվածի խնդիրը, սակայն, Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ տերմինի կիրառելիության և դրա տարատեսակների քննությունը չէ: Հոդվածում խնդիր է դրվել համակենտրոնացման ճամբարում գտնված հայ տարագիրների նկարագրությունը և այդ երևույթին տված

30 Նույն տեղում, 125:

31 Արամ Աստուխան, *Մեծ ոճիրը (հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէադ փաշա)* (Պոսթըն, «Պահակ», 1921), 23:

32 Տե՛ս «L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide», *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 2 (1998), volume prepare par Raymond H. Kevorkian, 176-180; Khatchig Mouradian, «The Meskeneh Concentration Camp, 1915-1917: A Case Study of Power, Collaboration, and Humanitarian Resistance during the Armenian Genocide», *Journal of the Society for Armenian Studies* 24 (2015): 44-55; Hilmar Kaiser, «Rasulain and the Arada Steppe During the Armenian Genocide», *International Journal of Armenian Genocide Studies* 10, no. 1 (2025): 1-41:

33 Տե՛ս Աստուխան, *Մեծ ոճիրը*, 37: Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, օրաթերթ (Իզմիր), դեկտեմբեր 29, 1921, թիւ 2744, 4: Զարդարեան, *Պատմագիրք Տիվրիկ քաղաքի*, 251:

բնութագիրը վեր հանելով ցույց տալու դրա այն առանձնահատկությունները, որոնք կապում են պատմության մեջ հանդիպող և աշխարհի տարբեր մասերով սփռված նման կարգի հաստատությունները: Համակենտրոնացման ճամբարներում և դրանց կից գտնվող զանգվածային սպանության վայրերում հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը դուրս է սույն հոդվածի քննությունից:

Համակենտրոնացման ճամբարները վայրեր են, որտեղ մեծ թվով մարդիկ, հատկապես քաղաքական բանտարկյալներ կամ հալածվող փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ, միտումնավոր պահվում են գերբնակեցված, կյանքի համար անբարենպաստ պայմաններում: Այս ճամբարները հաճախ օգտագործվում են հարկադիր աշխատանքի կամ մեծ թվով բնակչություն համակարգված ոչնչացնելու նպատակով³⁴: Մի շարք սահմանումներով համակենտրոնացման ճամբարները շինություն են կամ կառույցի կոնկրետ տեսակ, սակայն Սթոունը նկատում է, որ որոշ վայրերում, օրինակ՝ Խոբրիդային Միության հեռավոր շրջաններում՝ Սիբիրում, ֆիզիկական արգելքների՝ փշալարերի կամ պատնեշների կարիք պարզապես չկար, քանի որ չկային վայրեր, ուր հնարավոր էր փախչել³⁵: Այս վերջին բնորոշումը, ինչպես կտեսնենք, համապատասխանում է նաև Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կիրառված համակենտրոնացման ճամբարներին:

Համակենտրոնացման ճամբարները վերապրած հայերը վառ կերպով են ներկայացրել իրենց փորձառությունը՝ մանրամասն նկարագրելով ճամբարների տեղադրությունը, պայմանները և դրանց վերաբերյալ իրենց ընկալումները: Թեև տարբեր էին ինչպես ճամբարները, այնպես էլ վերապրածների՝ այդ ճամբարների նկարագրությունները, դրանք թույլ են տվել մեզ վեր հանել և քննության ենթարկել առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են «համակենտրոնացման ճամբար» կառույցին: Սույն ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրները ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններն են:

Ճամբարը, տեղադրությունը և շարժման սահմանափակումը

Կ.Պոլսից տեղահանված հայ մտավորական Երվանդ Օտյանի առաջին համակենտրոնացման ճամբարը Էրեյլի էր, որտեղ տեղահանվածները գոյատևման պայքար էին մղում կիսավեր, կտավներից պատրաստված ժամանակավոր ծածկերի տակ: Ըստ Օտյանի՝ միայն քչերն ունեին իսկական վրասներ, իսկ մեծամասնությունը փորձել էր կտորի մնացորդներից ինչ-որ ծածկ ստանալ: Սահմանափակ տարածքում ընտանիքի անդամները ստիպված էին քնել, ճաշ եփել և կազմակերպել իրենց առօրյան³⁶: Հակոբ Սերոբյանը լրացնում է Օտյանի՝ Էրեյլիի նկարագրությունը. «Կայքի մեջ գտնուող հագարաուր հայ ընտանիքներ, ամենմեկուն վիճակը մեյմեկ դժբախտությին էր. ոմանք

34 Տե՛ս “Concentration Camps Existed Long Before Hitler Came to Power,” <https://www.lbi.org/exhibitions/virtual-exhibition-last-stop-before-the-last-stop/concentration-camps-existed-long-before-hitler-came-to-power/>, դիտվել է՝ 12.11.2024:

35 Տե՛ս Stone, *Concentration Camps*, 7:

36 Տե՛ս Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919* (անձնական յիշատակներ) (Թեհրան, ա.հ., 2010), 102, 107:

կատարեալ վրաններու տակ, ոմանք՝ սաւան մը՝ չորս փայտէ ձողերու ծայրերէն անցուցած»³⁷։ Խորեն Դավթյանը տալիս է «վրան» ասվածի նկարագիրը. «Սաւանին չորս անկիւնէն չուան կապած՝ չորս ցիցերու մէջտեղէն սաւանի երկայնութեան զաւազան մը, երկու յենարանով։ Ահա եղաւ վրան։ Վրանին ներքն ցեխ, հովը կը մտնէ մէկ կողմէն, կ'ելլէ միւս կողմէն»³⁸։ Օտյանը հիշում է Կյուլեգի կայարանում (Տարսոնի մոտ) տիրող անտանելի շոգը, մոլեգին անձրևները և նմանատիպ կտավէ ծածկերի տակ պատսպարվել փորձող 30 000-40 000 հայերի։ Մերձակա քաղաքներ մոտաքի համար գործում էր խիստ կանոնակարգ. ամեն օր միայն 40-50 հոգու էր թույլատրվում մտնել Տարսոն, հաճախ՝ միայն կաշառքի դիմաց³⁹։ Կյուլեգի կայարանը Գառնիկ Բողոքյանը նույն կերպ է նկարագրում՝ խոսելով անտանելի շոգի, հորդառատ անձրևների և տեղաշարժի սահմանափակումների մասին։ Ճամբարը գտնվում էր հարթավայրում՝ կավահողի վրա, որը հորդառատ անձրևի պատճառով վերածվում էր լճի։ Մարդիկ խեղդվում էին, սակայն նույնիսկ այս պայմաններում տեղահանության պաշտոնյան թույլ չէր տալիս նրանց դուրս գալ ճամբարից. «Կ'ուզէ որ այս փոթորկալից ծովին մէջ ընկղմինք և օրէնքի հակառակ ընթացք չունենանք։ Ո՛վ օրէնքի և արդարութեան երկիր, ինչ օրէնքով և ինչ արդարութիւնով բիրաւոր անմեղներու հետ մեզ սատակամահ կ'ընէք...»⁴⁰։ Հակոբ Սերոբյանը ևս նկարագրում է Ամանոսի ճամբարում տիրող կլիմայական ծանր պայմանների ազդեցությունը միայն սավան կամ բարակ ծածկոց ունեցող տեղահանվածների վրա⁴¹։

Վրանները գոյատևման փխրուն, սակայն կենսական նշանակություն ունեցող միջոց էին տեղահանվածների համար, որոնք դատապարտված էին ամիսներ շարունակ ապրել բաց երկնքի տակ։ Տեղահանվածների վկայությունները փաստում են ոչ միայն այս ժամանակավոր պատսպարանների անբավարարությունը, այլև դրանք ոչնչացնելու դիտավորությունը։ Հարություն Աթանասյանը հիշում է, որ դէկտեմբերի փոթորիկների և անձրևների ժամանակ տեղահանվածներին պարտադրում էին լուսաբացին քանդել վրանները և հավաքել իրենց իրերը՝ տեղահանությունը շարունակելու համար։ Ճանապարհ չընկնելու դեպքում նրանք մնում էին բաց երկնքի տակ, մինչև մայրամուտին նորից կկանգնեցնեին վրանները։ Աթանասյանի խոսքերով՝ ցանկացած վրան, որը ցերեկը մնում էր չհավաքած, պահակները կամ պատառոտում էին սվիններով, կամ դիտավորյալ հրկիզում⁴²։

37 Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 39։

38 Խորեն Դաւիթեան, *Կեանքիս գիրքը* (Ֆրեզո, 1967), 131։ Տե՛ս նաև Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, 20 հոկտեմբերի, 1921, թիւ 2684, 4։

39 Տե՛ս Օտեան, *Ասիծեալ տարիներ*. 1914-1919, 119-121։ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 41։

40 Գառնիկ Պօտոռեան, *Տարագրի յուշեր 1915-1917*, խմբ., յառաջ. եւ ծնթ. հեղինակ՝ Միհրան Ա. Մինասեան, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ», 8 (Երևան, ՀՅԺԻ, 2022), 344։

41 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 71։

42 Տե՛ս Յարութին Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, խմբ., յառաջ. եւ ծնթ. հեղինակ՝ Միհրան Ա. Մինասեան (Երևան, ՀՅԺԻ, 2025), 216։ Պօտոռեան, *Տարագրի յուշեր 1915-1917*, 303, 376։ Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, նոյեմբերի 15, 1921, թիւ 2706, 4։

Ավելի հարավ տեղակայված ճամբարներում՝ Բաբ, Ազազ, Դեր-Ջոր, եղանակային պայմանների հետևանքները ծածկ չունեցող տեղահանվածների համար ճակատագրական էին՝ ուղեկցվելով առավել խիստ սահմանափակումներով: Ճամբարներին կից գյուղեր մուտք գործելն արգելված էր, ինչպես փաստում է Կաթմայից Ազազ տեղափոխված Աթանասյանը. «Գիւղը բնակիլը արգիլուած է մեզի: Արաքներուն խստիւ պատուիրուած է և սպառնալիք եղած է, որպէսզի իրենց բնակարաններուն մէջ հայ չառնեն, նոյնիսկ գիւղն անգամ այցելել կ'արգիլեն մեզ շատ անգամ»⁴³:

Հովհաննես Խաչերյանը և Հակոբ Սերոբյանը տալիս են Բաբի միևնույն նկարագիրը. հորդառատ անձրևներ, կավային հող, ճահճացած լճակներ, որոնց մէջ էր մնում ոչ միայն տեղահանվածների դեռևս չթալանված ինչքը, այլև իրենք՝ տեղահանվածները: Հիվանդությունից տեղում գամվածները կամ խեղդամահ էին լինում, կամ ցրտահարվում գիշերվա սառնամանիքներից⁴⁴: Խաչերյանը նկարագրում է 1916 թ. փետրվարյան մի առավոտ Բաբում. «Բացի դուռը [վրանի] եւ տեսայ որ ձիւն է եկեր, այդ էր պակաս, անօթի, մերկ, հիւանդ այս բազմութեան համար: Այսօր ալ դեռ առանց սրտի որոշ յուզման չեմ կարող յիշել, որ այդ ձիւնի օրը, հազարաւոր վրաններու կէսին դռները չի բացուեցան, մինչեւ մեռելաթաղներու ժամանումը, որմէ յետոյ ստուգուեցաւ, որ ընտանիքներ ամբողջութեամբ մահացած էին»⁴⁵: Կարապետ Գաբրիկյանի վկայությունը կրկնում է Խաչերյանի և Սերոբյանի վկայությունները, թեև փոխվում է ճամբարը՝ Բաբից Արաբ-Փունար. «Գիշերները աշնանային կծու ցուրտը, ցորենները անապատային տապն ու խորշակը, տեղին խոնաութիւնը, իջեւանին մէջը եւ շուրջը տիրող աղտեղութիւնը, կղկղանքը-աղեաց քերուք, արիւնախառն փորքշուք բարձրացող գարշահոտութիւնը՝ ժողովուրդին ծայրայեղ թշուառութեան, ֆիզիքական քայքայումին հետ դաշնակցած են: Թիֆուսը, թանջքը [դիզենտերիա] աղէկ մը կը ճարակին»⁴⁶:

Մուտք ու ելքի, տեղաշարժի նկատմամբ վերահսկողության նկարագրությունը հատուկ տեղ է զբաղեցնում վերապրածների հուշագրություններում: Խաչեր Սարգսյանը, օրինակ, շեշտում է, որ թեև Հալեպում ժանդարմներից խուսափելը հեշտ էր, սակայն քաղաքի պահակակետն անցնելը գրեթե անհնար էր: Բացի այդ՝ բուն քաղաքը՝ Հալեպը նույնպես անվտանգ չէր հայերի համար. նրանց, որոնց բռնում էին, անմիջապես ուղարկում էին Ռաս-ուլ-Այնի համակենտրոնացման ճամբար: Հալեպում գտնվելու առաջին իսկ օրը Խաչերը փախչելու երկու անհաջող փորձ է կատարել⁴⁷:

Ստեփան Միսքճյանը Դեր-Ջորը նկարագրում է որպես «բացօթյա բանտ», որտեղ 60-70 հազար հայեր վրանների տակ էին ապրում ընդարձակ հարթավայրում՝ մշտական

43 Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Ջօր*, 204:

44 Տե՛ս Միհրան Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը հայ արքայականներու՝ Պապի համակեդրոնացման կայքի մասին», *Վէմ* համահայկական հանդես 1 (2018), 256: Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 88-89:

45 Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 257:

46 Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբրիկեան), *Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924), 366:

47 Տե՛ս Խաչեր Սարգիսեան, *Եօթանասուն տարիներու յուշերս* (Պէյրութ, 1970), 545:

զինվորական հսկողության ներքո⁴⁸: 1916 թ. աշնանը նա որոշում է փախչել ճամբարից: Համերկրացիների առաջարկած փողը մերժում է այն հիմնավորմամբ, որ մեռնելու է գնում: Նա բացատրում է. «Հարիրին մէկ հաւանականութիւն չէր ներկայացներ ողջ մնալը փախուստ տալով: 6-7 օր պիտի թափառէի անապատին մէջ, — ճամբան գտնել, աւագակի չհանդիպել, անօթութեան տոկալ, այդ ամէնը աղէկ, բայց ինչպէս պիտի կրնայի ջուր գտնել, երբ ջուրի շիշս պարպուի: Յետոյ պիտի կրնայի՞ Չէչէններու շղթայէն դուրս ելլել»⁴⁹: Միսքճյանը փախուստի է դիմում մի կիրակի 60-հոգանոց խմբով, սակայն մինչև ուրբաթ օրվա կեսօր Եփրատ գետի հուն հասնում են միայն 14-ը: Այնտեղ նրանց ձերբակալում են, ուղարկում Ռաքքա և հետ արքայում Դեր-Ջոր⁵⁰: Դեր-Ջորից փախչելու անհնարինության մասին է վկայում Օտյանի և գերմանացի զինվորական պաշտոնյայի խոսակցությունը թուրք մութասարիֆի (գավառապետ) հետ: Վերջինս արգելել է գերմանացիներին Դեր-Ջորում կենտրոնացված հայերից կառապան վարձել՝ հիմնավորելով, որ «Ներքին գործերու նախարարութեան հրամանով խստիւ արգիւրուած է Տէր-Ջօր գտնուող Հայերուն՝ այս սանճաքէն [գավառ] դուրս ելլելը»: Երբ գերմանացին պնդել է, որ իրենք Հալեպի հայերից կառապան վարձել էին, պաշտոնյան շարունակել է. «Կարելի է, բայց Տէր-Ջօր տարբեր է: հոս եկող Հայը ա՛լ անգամ մըն ալ ոտքը դուրս չի կրնար դնել»: Որպէս ասվածի ապացույց մութասարիֆը հայտնել է, որ մերժել է ռազմածովային նախարար Ահմեդ Ջեմալի՝ մի հայի տված հեռանալու թույլտվությունը, մինչև Ներքին գործերի նախարարությունից ուղղակի հրաման չի ստացել⁵¹:

Պետական վերահսկողությունը նախատեսում էր ոչ միայն ֆիզիկական սահմանափակումներ, այլև բյուրոկրատական միջոցներ: Վերապարծները փաստում են համակենտրոնացման ճամբարներում պարբերաբար իրականացվող հաշվառումները, որոնց ընթացքում մանրակրկիտ արձանագրվում էին տեղահանվածների թվաքանակը, մահվան դեպքերը և նրանց՝ ճամբարից ճամբար տեղաշարժը⁵²: Տեղի իշխանություններն այդ տվյալները հաղորդում էին օսմանյան ներքին գործերի նախարարությանը՝ ընդգծելով տեղահանվածների ճակատագիրը վերահսկելու և կարգավորելու համակարգային ջանքերը:

Սույն վկայությունները ցույց են տալիս համակենտրոնացման ճամբարների տեղակայման, վրանների նշանակության, տեղահանվածների վրա եղանակային պայման-

48 Տե՛ս Ստեփան Միսքճեան, *Ես Տէր-Ջօրի դժոխքէն փախած եմ*, Ա. հատոր (Փարիզ, 1965), 43: Գալաթյանը նմանատիպ անելանելի իրավիճակ է նկարագրում Շեղդաղիեում. «Մէկ կողմը՝ Շետտատիէի ընդարձակ ու տափարակ աւազուտ անապատը, մէկ կողմը՝ Խապուր գետը անանցանելի, անելանելի անցքերով երկրորդ կարաւանի հոծ գաղթականութիւնը ծովակի մէջ ինկած կաքաւի նման ստիպուած է թելերը թափահարել. յուսահատ ու ճարահատ, դատապարտուած պիտի ըլլայ քաղցէն ու անօթութենէն, սովէն ու ծարաւէն մահանալ» (Յարութիւն Գալաթեան, *Միլիոնէն մէկը. ցեղասպանութեան ականատես գէթունցի պատանիի մը յուշերը*, խմբ. և ծնթ.՝ Անդրանիկ Տազեանան (Պէյրուի, «Զարթօնք» մատենաշար, 2018), 40):

49 Միսքճեան, *Ես Տէր-Ջօրի դժոխքէն փախած եմ*, 90-91:

50 Տե՛ս նույն տեղում, 101:

51 Տե՛ս Օտեան, *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919*, 310-311:

52 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Ջօր*, 272, 303, 386: Միսքճեան, *Ես Տէր-Ջօրի դժոխքէն փախած եմ*, 38, 39, 47: Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 359:

ների ունեցած ազդեցությունը: Դրանք ցույց են տալիս նաև ճամբարներում սահմանված վերահսկողությունը, վերապրածների փախչելու անհնարինությունը, ինչը մասամբ պայմանավորված էր հենց այդ ճամբարների աշխարհագրական տեղադրությամբ: Թեև ֆիզիկական պատնեշներ չկային, ճամբարում ներկայվածները հայտնվում էին անծայրածիր անապատի և քաղաքի/բնակավայր(եր)ի միջև, որտեղ մուտքը, որպես կանոն, արգելված էր⁵³: Ի հավելումս դրան՝ ավազակները, քոչվոր բեդվինները, գյուղացիները, որոնց թույլատրվում էր սպանել պատահաբար հանդիպող հայերին, ավելի էին դժվարացնում փախուստը ճամբարից՝ տեղահանվածներին թողնելով մեկ ելք՝ մնալ և մահկանացուն կնքել ճամբարում:

Հակասանիտարական պայմանների կանխամտածված ստեղծում և հանդուրժում

Հակասանիտարական պայմաններն անբաժան էին ճամբարից՝ նպաստելով համաճարակների՝ խոլերա, տիֆ, դիզենտերիա ևն, բռնկմանը և արագ տարածմանը, որոնք հազարավոր կյանքեր էին խլում արդեն իսկ քաղցից, հյուծումից տառապող տեղահանվածների շրջանում⁵⁴: Բժշկական, սանիտարական ծառայությունների անբավարարությունը կամ բացակայությունը, դեղորայքի անհասանելիությունը նպաստում էին հումանիտար աղետի տարածմանը: Մաքուր ջուրը հազվագյուտ էր, քայքայված դիակներով լի ջրհորից, գետից կամ առվից ջուր խմելը (այն էլ՝ թույլտվության կամ կաշառքի դեպքում)՝ սովորական երևույթ⁵⁵: Մակարույծների միջոցով փոխանցվող հիվանդություններն արագորեն տարածվում էին գերբնակեցված ճամբարներում, որտեղ բացակայում էին հիգիենայի տարրական պայմանները՝ մահացության թիվը հասցնելով աստղաբաշխականի:

Վերապրածների հուշագրությունները մանրամասներ են հաղորդում: Աթանասյանը նկարագրում է դեղորայքի պակասը և բժիշկների բացակայությունը Էրեյլիում⁵⁶: «Ո՛չ բժիշկ եւ ո՛չ ալ դէտ կամ դէղորայք կար: Այդ ժամանակ հայ մարդէն աժան ինչ կար....»⁵⁷, - հավելում է Սերոբյանը: Գաբրիկյանը գրում է, որ Սուրուջում, որտեղ օրական

53 Տե՛ս Khatchig Mouradian, *The Resistance Network: The Armenian Genocide and Humanitarianism in Ottoman Syria, 1915-1918* (Michigan: Michigan State University Press, 2021), 81:

54 Տե՛ս Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր», *Արեւելեան մամուլ*, հոկտեմբերի 25, 1921, թիւ 2688, 4:

55 Տե՛ս Երուսաղ Տէրենց, *Ես տեսայ Տէր-Զօրի դժոխքը* (Պէյրուք, տպ. «Սեւան», 1966), 25: Գաբրիկեան, *Եղեռնասպաւում*, 507: Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 97: Նշենք նաև, որ գումարի, տեղահանվածների սահմանափակ ինչքի բռնագրավման, նույնիսկ երեխային վերցնելու դիմաց ոճրագործների արած ամեն մի գործողություն ինչպես տեղահանության ընթացքում, այնպես էլ այսօր ներկայացվում է որպես օգնություն կամ փրկություն: Այս երևույթի մանրամասն քննությունը տե՛ս Յարութիւն Մարութեան, ««Փրկութիւնը» որպէս ցեղասպանութիւն եւ ինքնափրկութեան փորձերը (ըստ աքսորի ճանապարհին վերապրածների վկայութիւնների առաջին համահաւաք ժողովածուի նիւթերի)», *Հանդէս ամսօրեայ* 1-12 (2025), 409-414:

56 Տե՛ս Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Զօր*, 164:

57 Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 55: Նմանատիպ արտահայտությունների հանդիպում ենք այլ հուշագրություններում ևս, օրինակ. «....տարագրութեան ճամբուն վրայ, երբ հայուն հազարը փարա մը չէր արժեր» (Թադէոս Շէտիկեան, *Կեանքի ճամբան (յուշերու գծով)*, յառաջ.՝ Ս. Բախտիկեան

մահանում էր 50-60 մարդ, քաղաքապետարանի հրեա բժիշկը բացահայտ հայտարարել էր, որ տեղահանվածներին դեղորայք տալն արգելված էր⁵⁸։ Օտյանը հաղորդում է, որ Կյուլեգի կայարանում օրական 60-70 մահվան դեպք էր գրանցվում միայն դիզենտերիայից⁵⁹։ Սերոբյանը և Գազանճյանը նկարագրում են հակասանիտարական պայմանները Կաթմայում և հաղորդում համաճարակների հետևանքով գրանցված մահացության որոշ թվեր⁶⁰։ Գազանճյանը մանրամասնում է. «Պետքարան երթալիք որոշ տեղեր չկար, մարդիկ վրաննին նեղանալուն պէս, վրաններէն անդին, էրիկ մարդ, կնիկ մարդ, անմիջապէս իրարու առջեւ պէտքերնին կ'ընեն, կ'ելլեն։ Առատ ջուր ալ չկայ լուացուելու։ Եւ ահա այդ ձեւի տակ համաճարակ հիւանդութիւնը տարածուած էր։Եւ ալ այդ 4-5 օրուան միջոցին, որ Գաթմա մնացինք, ջերմէն բռնուած պատկած էի և երբեք մեռնելու վախը սրտէս չէի անցըներ»⁶¹։

Հովհաննէս Խաչերյանը տալիս է Բաբի համակենտրոնացման ճամբարի միևնույն բնորոշ նկարագրությունը. «Վրաններու այդքան մօտաւորութիւնը իրարու, ստեղծած էր ծայր աստիճան աղտեղութիւն մը, և բնական պէտքի համար յատկացուած վայրերն ալ անմիջական դրացնութիւնը կու գար աւելցնել այդ գարշելի վիճակը, աղտեղութիւնը։ Ոչիլը կարելի չէր ըլլար գաղթականէն բաժնել։ Գաղթականը որքան ալ ջանար մաքրուիլ, դարձեալ հնարաւոր չէր, որովհետեւ, իւրաքանչիւր սէվքի [թուրք.՝ առաքում] ատեն, իր վրանին քանդումը մեծ ջանքերով կը նպաստէր անմաքրութեան, քանի որ մէկուրը [թուրք.՝ պաշտոնյա], ոստիկանը և հայ պահապանը, անխտիր կը վերցնէին և կը նետէին ցեխի մէջ, ամէն բան առ հասարակ, վերմակ, անկողին, ճերմակեղէն, որոնց ստացած այդ վիճակէն յետոյ սպասել մաքրութիւն՝ իսկապէս անհնարին պահանջ մըն է»⁶²։ Գաբիկյանը թվարկում է իր քարավանի մարդկանց շրջանում տարածված հիվանդությունները՝ ջրգողություն, սակավարյունություն, կանանց դաշտանադադար, արգանդի կծկումներ, ջղագարություն, տիֆ, դիզենտերիա, ինչպես նաև տեսողական խանգարումներ⁶³։ Համաճարակն աղետալի հետևանքներ էր թողնում հատկապես երեխաների վրա⁶⁴։

Հարություն Գրիգորյանը և Երվանդ Տերենցը նկարագրում են Դեր-Զորի համակենտրոնացման ճամբարը։ 17-ամյա Գրիգորյանը մանրամասներ է հաղորդում. գետը հատում էին երկու կամուրջ, որոնցից մեծը ծառայում էր որպես կարանտինային

(Պէյրութ, տպ. «Հայկ», 1947), 52)։

58 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 381-382։

59 Տե՛ս Օտեան, *Ասիծեալ տարիներ*, 124։

60 Տե՛ս Գառնիկ Գազանճեան, *Յուշագրութիւն*, աշխատ.՝ Վահէ Գազանճեանի, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ», 12 (Երևան, ՀՅԺԲ, 2023), 42։ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 77։

61 Գազանճեան, *Յուշագրութիւն*, 42-43։

62 Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 256։ Համակենտրոնացման ճամբարի հայ պահակների՝ *պեքճիների* մասին տե՛ս, օրինակ, Mouradian, *The Resistance Network*, 75, 92, 109։

63 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 387, 480։

64 Տե՛ս Գառնիկ Բանեան, *Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան* (Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1992), 91, 96։ Փայլածու Գաբտանեան, *Յուսակ* (Նիւ Եօրք, «Արմենիա» տպարան, 1922), 93-94։ Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 250-253։

տարածք հիվանդների համար, իսկ փոքրը բաց էր մնում: Դեր-Չոր քաղաք մուտք գործելն արգելված էր, սակայն հիվանդների մոտ գնալը թույլատրվում էր⁶⁵: Ըստ վերապրածի՝ կամրջի մոտ ամեն օր 150-200 մահվան դեպք էր արձանագրվում, ամեն երեկո թարմ փորված գերեզմանափոսերը լցվում էին դիակներով, իսկ հաջորդ օրը՝ նոր փոսեր էին բացվում: Թեև Դեր-Չորի մութասարիֆ Սալիհ Ջեքիի հրամանով հայերին ամեն օր ուղարկում էին Դեր-Չորին մոտ գտնվող զանգվածային սպանության վայրերը՝ Շեդդաղիե, Սուվար և Մարաթ, հարյուրավոր հյուծվածներ, անշարժացածներ էլ տեղում էին զոհ գնում համաճարակներին⁶⁶:

Այս մարդածին հումանիտար աղետը Ադանայի, Հալեպի նահանգներում և Դեր-Չորի գավառում ամբողջությամբ համահունչ էր կառավարության ցեղասպանական նպատակներին: Պատահական չէ, որ վերապրածները հուշագրություններում երևույթը նկարագրելու համար օգտագործում են «սպիտակ ջարդ» տերմինը⁶⁷: Այդ մասին վկայում է նաև Նայիմ բեյի և Հալեպի վերաբնակեցման գրասենյակի տնօրեն Աբդուլ-ահադ Նուրիի գրույցը: Երբ Նուրիին զգուշացնում են համաճարակների հետևանքով արձանագրված զանգվածային մահացության մասին, նա պատասխանում է. «Այս կերպով երկու վնասակար տարրեր մեկանց կը փճացնենք, Հայերուն հետ սատկողները Արաբները չեն. գէշ է. թրքութեան ապագային ճամբան կը հարթուի»⁶⁸:

Բռնի սովամահություն

Բռնի սովամահությունը զանգվածային հանցագործության ձև է, երբ սննդի պակասը դիտավորյալ օգտագործվում է որպես զենք ընդդեմ թիրախավորված խմբի: Մսնդի, ջրի և կենսական ռեսուրսների հասանելիության վերահսկման միջոցով հանցագործները նպատակաուղղված կերպով թուլացնում, ապակայունացնում և ի վերջո ոչնչացնում են ամբողջական խմբեր: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում սովամահությունն օգտագործվում էր որպես զանգվածային ոչնչացման միջոց՝ զուգակցվելով բռնի տեղահանություններին և ուղղակի սպանություններին⁶⁹: Ի հակադրություն դրա՝ սննդի հայթայթման և մյուսների հետ կիսվելու ցանկացած գործողություն վերածվում էր յուրօրինակ դիմադրության՝ ինքնափրկության միջոցի⁷⁰: Վերապրածները փաստում են, թե ինչպես էին իրենց քշում ամայի, դժվարանցանելի ճանապարհներով՝ առանց սննդի և ջրի, արևի ճառագայթների ներքո: Սերոբյանը հարկ է համարում բացատրել ակնհայտը. գյուղացին չէր կարող կրել բավարար չափով պարեն՝ ընտա-

65 Տե՛ս Հարություն Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, խմբ., առաջ. և ծնթ. հեղինակ՝ Ռեգինա Գալուստյան, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ», 10 (Երևան, ՀՅԹԻ, 2023), 94:

66 Տե՛ս նույն տեղում, 101-102: Տերենց, *Ես տեսա Տեր-Ջորի դժոխքը*, 22:

67 Տե՛ս Գաբրիելեան, *Եղեռնասպանում*, 358: Դալիթեան, *Կենսաբիւ գիրքը*, 132:

68 Աստոնեան, *Մեծ ճգնաժամ*, 25: Akcam, *Killing Orders*, 199.

69 Տե՛ս George Shirinian, “Starvation and Its Political Use in the Armenian Genocide,” *Genocide Studies International* 11, no. 1 (2017): 8-37:

70 Տե՛ս Մարութեան, ««Փրկությունը» որպէս ցեղասպանություն», 429-431:

նիքի բոլոր անդամների կարիքները ամիսներ ձգվող տեղահանության ողջ ընթացքում բավարարելու նպատակով⁷¹: Ի վերջո, ինչպես Աթանասյանն է նշում, քարավանը ժամանակի ընթացքում վերածվում էր սոված, անքուն, ծարավ մարդկանց մի խմբի, որն օրական ստիպված էր քայլել յոթից ութ ժամ: Մի պահ հանգստանալու ցանկացած փորձ հանդիպում էր ժանդարմների ծեծին⁷²: Երբ ծարավից տոչորվող կանայք և երեխաներ աղաչում էին ժանդարմներին մի կում ջուր տալ, պատասխանը լինում էր այն, որ նրանք, միննույն է, գնում են մեռնելու⁷³: Սերոբյանը հիշում է, որ երբ իր քարավանը հասել է Կելեփեկ կոչվող վայրը, իր առաջին հարցն իրենցից առաջ ժամանած հայերին ջրհորի կամ ջրի այլ աղբյուրի գոյության մասին է եղել⁷⁴:

Մանդի առկայության և հասանելիության տարօրինակ հակադրություն կա տարբեր աղբյուրներում: Աթանասյանը սննդի առատության և մատչելիության տեսանկյունից դրականորեն է գնահատում Տարսուրը, Օսմանիեն և Ռաքքան, Գրիգորյանը՝ Դեր-Չոբը, որտեղ տեղահանվածներից ոմանք հասցրել էին նույնիսկ բանջարեղեն մշակել⁷⁵: Աթանասյանը, սակայն, շարունակում է, որ թեև հայերի վրանները տեղակայված էին անմիջապես բնակավայրերի մերձակայքում, նրանց արգելված էր մուտք գործել այնտեղ: Նա ականատես է եղել ալյուրի բաշխման մի դրվագի Օսմանիեում: Մի պարկ ալյուր բերել ու դրել են կենտրոնում, որի շուրջը ավելի քան 500 կին է հավաքվել՝ ձեռքներին դատարկ տարաներ: Աղաղակող և բղավող այդ ամբոխը գրեթե կլանել է ալյուրը բաժանող պաշտոնյային, 5-6 կին ոտնակոխ է եղել: Չորս ժանդարմ են մոտեցել ու փորձել ցրել ամբոխը՝ հրացանների կոթերով հարվածելով կանանց: Ցնցոտիներով մի կին աղաչում էր պաշտոնյային՝ ասելով. «Չորս օր է ի վեր 3 տղաքներս բան մը կերած չեն, գեթ ափ մը ալիւր տուր», իսկ պաշտոնյան պատասխանել է. «Քիչ մնաց գիս ալ պիտի կոխկոտիք, շունէր, կեաւորներ, սատկեցէք, մենք ալ ազատինք (խալսինք), դո՛ւք ալ»⁷⁶: Աթանասյանը հավելում է նաև, որ երեք օր անընդմեջ քայլելով իրենց քարավանն անցել է Գավագլը, Ռաջո, Աֆրին բնակավայրերով և հասել Կաթմայի համակենտրոնացման ճամբար՝ առանց մի կտոր հացի⁷⁷:

Սերոբյանը գրում է, որ Հալեպի արաբներն իրենց սայլերով սնունդ էին բերում Մեսքենե՝ վաճառելու: Ոմանք բերում էին կորեկ ու գարի, որոնք տարագրյալները թիթեղի վրա խորովելով ուտում էին սովը մեղմելու նպատակով: Արաբ վաճառականները նաև կովեր, հորթեր, եգներ էին բերում տեղում մորթելու և միսը վաճառելու համար: Կենդանիների արյունն անգամ զուր չէր կորչում. սովամահ եղողները հավաքում էին այն տարաներով: Նրանք, ովքեր դեռ գումար ունեին, կարողանում էին գնել սննդամթերք և հագուստ, սակայն մեծամասնությունը, որ այլևս ոչինչ չուներ, կնքում

71 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 39:

72 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 214:

73 Տե՛ս նույն տեղում:

74 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 55:

75 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 170, 176, 258: Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, 95:

76 Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 177:

77 Տե՛ս նույն տեղում, 191:

էր մահկանացուն⁷⁸: Տիրսիում Սերոբյանն ականատես է եղել նախորդ քարավաններին լքված փոքրիկների, որոնք, սատկած ձիու վրա հավաքված, իրենց կմախքացած ձեռքերով միսը պոկելով ուտում էին⁷⁹:

Համակենտրոնացման ճամբարները փոխվում են, սակայն սննդի սահմանափակ հասանելիությունից առաջացող աղետի նկարագրությունը հուշագրություններում մնում է նույնը: Սովամահության եզրին հայտնված մարդիկ այլևս չէին խորշում սատկած կենդանիների դիեր ուտելուց⁸⁰, սակայն նույնիսկ դա երբեմն չէր թույլատրվում կամ վերածվում էր գոհերին ապամարդկայնացնելու նոր գործիքի: Գաբիկյանը հաղորդում է 1916 թ. հունվարին Ռաքքայում տիրող իրավիճակի մասին. «Սատկած ձի, էշ, ջորի գետինը չէին մսար. կնիկներ կը լեցուէին վրան, խեղճերը դանակ ալ չունէին, թիթեղի շերտով մը քերթէին, կտրէին կը տանէին, եփելու աման ալ չունէին, կրակին վրայ կիսախորով՝ կը լափէին. կենդանիին դիակը կտրատել բաժնելու ատեն հապա ինչ կոիւներ, ծեծ-փետ չէր պատահեր»⁸¹: Սատկած կենդանիների ոսկորները կամ խորովվում էին, կամ եփվում, և ստացված թուրմն օգտագործվում էր որպես սնունդ: Գաբիկյանը պատմում է, որ շուկայի դիմաց կարելի էր տեսնել, թե ինչպես էին մարդիկ վայելում սեխ ու ձմերուկ, մինչդեռ հայ կանայք ու երեխաները միմյանց հրելով հավաքում էին դեն նետված կեղևները⁸²: Գաբիկյանը նկարագրում է մի դրվագ, երբ կանայք փորելով հանում ու հոշոտում էին ժանդարմներից մեկի ձին, որին կատաղության պատճառով գնդակահարել էին: Կայմակամը, տեղեկանալով դեպքի մասին, պահնորդ է ուղարկել մնացորդները հետ թաղելու ու հսկելու համար⁸³: Նույնանման դրվագ է ներկայացնում Հարություն Գրիգորյանը: Դեր-Չորում մի խումբ կանայք շուն են մորթել՝ արյունն ու միսն օգտագործելու համար: Երբ մի ուրիշ կին բաժին է ուզել, բայց մերժում ստացել, գանգատվել է ժանդարմներին: Վերջիններս գալով դաժանորեն ծեծել են կանանց՝ բացականչելով. «Ինչո՞ւ համար մորթեցիք այդ շունը, դուք շուն մը կարժեք, շունը ձեզմե շատ լավ է և ձեզմե հարգի է»⁸⁴:

Ի հավելումն վերը բերված օրինակների՝ վերապրածները փաստագրում են մարդակերության դեպքեր. Աթանասյանը՝ Ռաքքայում, Սաբկայում և Զիարեթում, Ստեփան Միսքեյանը և Արամ Անտոնյանը՝ Ռաքքայում, Պեպե Կարադեմիրճյանը և Հարություն Գալայճյանը՝ Շեղդաղիեում⁸⁵:

78 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 113:

79 Տե՛ս նույն տեղում, 140:

80 Տե՛ս Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Չօր», *Արեւելեան մամուլ*, դեկտեմբերի 21, 1921, թիւ 2737, 4: Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 53: Գաբտանեան, *Ցասակ*, 135:

81 Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 476:

82 Տե՛ս նույն տեղում, 477:

83 Տե՛ս նույն տեղում:

84 Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, 101:

85 Տե՛ս Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Չօր*, 264: Ստեփան Միսքեյան, «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս», *Եղիշե Զարեհի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ենովք Արմենի ֆոնդ*, գործ 1231, թերթ 1-44: Ս.Ս., «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս», *Հայրենիք* ամսագիր (Պոսթըն), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1941, no. 11-12, 179: Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնեանի անտիպ

Տեղափոխումը ճամբարից ճամբար

Ճամբարից ճամբար բռնի տեղափոխումը կամ *սևքը* վերապրածների փորձառության անբաժան մասն էր կազմում, որին հուշագրություններում հատուկ տեղ է հատկացվում: Այն իրականացվում էր պահակների և ժանդարմների կողմից հատուկ դաժանությամբ: Աթանասյանը և Բողությունս իրենց հուշերում կենդանի կերպով նկարագրում են տեղահանության պաշտոնյաների անմարդկային վերաբերմունքն Օսմանիեում⁸⁶: Հիվանդներին ու երեխաներին չէին խնայում, կանանց ճիչերն ու լացը որևէ նշանակություն չէին ունենում: Բոլոր նրանք, ովքեր համարձակվում էին ընդդիմանալ, դաշունահարվում էին, փախչողները՝ գնդակահարվում: Բողությունսը հետևյալ կերպ է նկարագրում սևքը Օսմանիեից Մամուրե և Կանլը Կեչիտ. «Հիանդ, ծեր, կին, մանուկ կամ մեռնելու են եւ կամ քալելու են: Գոյք ժողվելու միջոց չի տրուի: Ով որ կրնայ բան մը շալկել՝ կը շալկէ եւ կը վազէ՝ չկոխկոտուելու համար: Կանոնաւոր գիտութիւն մեծ ուրախութիւն ունի հայրենիքի դաւաճանները այսպէս հալածելու. անգէն, անօթի եւ պարտասած խեղճերու յաղթելէն դիւրին ի՞նչ կայ»⁸⁷: Աթանասյանը կիսով է Տիբսիից Աբու Հարար տեղափոխվելու հրահանգին չենթարկվելու իր փորձով, որի պատճառը եղբոր՝ հիվանդության պատճառով անկողնուն գամված լինելն էր: Ծնծի ենթարկվելուց հետո էլ նա փորձել է ժանդարմներին բացատրել իրավիճակը, պատասխանը, սակայն, եղել է. «Ձգէ՛ եղբայրդ ու ճամբայ ել, արդէն բոլորդ ալ պիտի սատկիք: Թող եղբայրդ հոս սատկի, եւ դուք ալ՝ ուրիշ տեղ»⁸⁸: Հովհաննես Խաչերյանը նկարագրում է Ակթերիից Բաբ տեղափոխվելը 1916 թ. հունվարի 1-ին՝ շեշտելով ճամբարի հայ պահակների վարքագիծը⁸⁹: Միսքճյանը տալիս է *սևքիսթի* մի պատկեր, որը կարող ենք վերագրել ճամբարից ճամբար դեպի հարավ քշվող բոլոր քարավաններին. հրամանը տրվում էր, և ամեն մարդ, պատկելու համար վերմակ ու մի քանի հագուստ ծրար արած, ցնցոտիներով ծածկված, կմախքացած, գլխահակ, մեռնելու հոժարությամբ, սիրելիներից և հարազատներից բաժանվելու ժամի մոտալուտ լինելու գիտակցությամբ շարժվում էր առաջ⁹⁰:

Վերապրածներից ոմանք, ինչպես, օրինակ, Բողությունսը, հաղորդում են լոգիստիկ մանրամասներ. Իսլահիեից Հալեպ 160 կմ է, որը նա գնացքով կտրել է տասը ժամում, մինչդեռ տարագիրներից երեք օր է պահանջվել այդ ճանապարհն անցնելու համար⁹¹: Սերոբյանը հավելում է, որ իրենց քարավանն օրական 8-9 ժամ ճանապարհ էր գնում

գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներուն մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* 35 (2015), 693: 1916 թ. հունիսի 25-ին անսնուն տալված բաց նամակում հաղորդվում է Համամում տեղի ունեցած մարդակերության դեպքերի մասին (տե՛ս «Աղաղակ մը Թուրքիայէն», *Կոչնակ* շաբաթաթերթ (Նիւ Եորք), հոկտեմբերի 14, 1916, թիւ 42, 1095: Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 54):

86 Տե՛ս Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 175: Պօտոմեան, *Տարագրի յուշեր* 1915-1917, 376:

87 Պօտոմեան, *Տարագրի յուշեր* 1915-1917, 377:

88 Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, 230:

89 Տե՛ս Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 255:

90 Տե՛ս Միսքճեան, *Եւ Տէր-Զօրի դժոխքէն փախած եմ*, 63:

91 Տե՛ս Պօտոմեան, *Տարագրի յուշեր* 1915-1917, 399:

կիզիչ արևի տակ «որոճացող եզներու քալուածքով»⁹²: Աթանասյանը շեշտում է, որ Մեսքենեից Տիբսի տանող ճանապարհը սովորաբար տևում էր չորս ժամ, սակայն ուժասպառ քարավանը տեղ է հասել միայն երկու օր անց⁹³:

Բերված օրինակները փաստում են բռնի տեղահանության, ինչպես նաև ճամբարից ճամբար *սևքի* գործադրումը հայ բնակչության ոչնչացման համար, և դա նույնիսկ այն դեպքում, երբ տեղափոխումն իրականացվում էր ժամանակակից փոխադրամիջոցներով: Կաթմայի համակենտրոնացման ճամբարի տեղահանության պաշտոնյան, որը պատասխանատու էր տարագիրներին Կաթմայից Ռ-աս-ուլ-Այն տեղափոխելու համար, խոստովանել է. «1000էն ասելի տարագրեալներ կը տանիմ Բէսիլայն, բայց ինչպէս գիտես, ընկերութեան ցոյց կու տանք թէ իւրաքանչիւր վակոնի մէջ 40 հոգի կը դնենք, բայց իւրաքանչիւրի մէջ 70-80 խընգըրներ»⁹⁴ կը լեցունենք, այսպիսով թէ կառավարութիւնը կը շահի եւ թէ շատեր շնչահեղձ կ'ըլլան, մանաւանդ թէ ջուր ալ առնել չեմ տար, վակոնէն չեն կրնար դուրս ելնել պէտքերնին հոգալու համար, ապականութիւն, գարշահոտութիւնը անտանելի է վակոններու մէջ, Բէսիլ[այն] չհասած բաւական թոով մեռելներ պիտի ըլլան»⁹⁵:

Խերոյանը, ով տեղահանության պաշտոնյա էր, նկարագրում է 1916 թ. մարտին Ռ-աս-ուլ-Այնի ճամբարից հայերի տեղափոխումը չեչեն անկանոն ջոկատների միջոցով: Նա նշում է, որ *սևքն* իրականացվում էր մի քանի ալիքով, և յուրաքանչյուրից հետո հարյուրավոր մահացածներ էին լինում: Հիվանդները, որոնք ի վիճակի չէին այլևս շարժվելու, տեղում մահակներով սպանվում էին փոքրիկ երեխաների հետ միասին: Դիակներից ազատվելու համար մեծ փոսեր էին փորում և մահացածներին նետում դրանց մեջ⁹⁶:

Եզրակացություններ

Վերապրածների հուշերի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ նրանք իրադարձությունները գնահատել են իրատեսորեն. տեղահանությունը չուներ վերջնակետ, իսկ դրա հիմնական ուղղությունը Եփրատ և Խաբուր գետերի ավազանում գտնվող անապատային շրջաններն էին, որտեղ ձևավորվել էին համակենտրոնացման ճամբարներ: Տեղահանությունը Հայոց ցեղասպանության իրագործման հիմնական մեթոդներից

92 Տե՛ս Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 53: Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 261:

93 Տե՛ս Աթանասեան, *Առաքազարէն Տէր Զօր*, 226-227:

94 Արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է «խոզ, իսլամի կողմից անմաքուր համարվող կենդանի»: Բառն օգտագործվում էր քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին պիտակավորելու և ապամարդկայնացնելու համար և լայն կիրառություն ունեցավ Հայոց ցեղասպանությունից առաջ և դրա ընթացքում հայերին թիրախավորող քարոզչության մեջ: Երևոյթի քննությունն իսլամի տարբեր իրավական դպրոցների տեսանկյունից տե՛ս Bat Ye'or, *The Dhimmis: Jews and Christians under Islam* (Fairleigh Dickinson University Press: 1985), 396-397:

95 Միհրան Մինասեան, «Ռ-աս իւլ Այնի կոտորածները (1915-1916 թթ.)», *Գանձասար*, Յաւելուած (2017), 5:

96 Տե՛ս նույն տեղում, 7:

մեկն էր: Ինչպես նշում է Խաչերյանը, «Մահերը շատ էին, որովհետև բռնագաղթը ծրագրուած էր արդէն ճիշդ այդ արդիւնքը ձեռք բերելու միակ ճիւղային դիտումով»⁹⁷: Նման եզրակացության է հանգել նաև Միքայել Կարապետյանը: Նա գտնում է, որ ոճրագործները գիտակցում էին, որ որքան երկարի ճանապարհը, այնքան կմեծանան մահացության թվերը՝ որպես հետևանք տաք կլիմայի, անջրդի պայմանների, սովի, հյուծման և հարձակումների⁹⁸: Ճանապարհին ստեղծվում էին միջանկյալ կամ տրանզիտային ճամբարներ, որտեղ կենտրոնացնում էին տեղահանվածներին, հաշվառում կատարում և ստիպում շարունակել ճանապարհը: Հակասանիտարական պայմանները, հիվանդների և առողջների կենտրոնացումը նույն վայրում, սննդի, ջրի և դեղորայքի հասանելիության արհեստական սահմանափակումները նպաստում էին համաճարակների տարածմանը և մահացության աճին: Վերապրածներից Բողոյրյանն իրավացիորեն նշում է, որ դեպի հարավ շարժվելիս ճամբարների վիճակը գնալով վատթարանում էր՝ ձգվելով մոտ 2 000 կմ՝ Օսմանիեից մինչև Դեր-Զոր և Մաան⁹⁹: Բարի համակենտրոնացման ճամբարում տիֆից մահացածների թիվը, օրինակ, տարբեր աղբյուրներ նշում են 80 000՝ օրական մահերի թիվը նշելով 1 100 - 1 500¹⁰⁰: Պատմաբան Ռայմոնդ Գևորգյանի հաշվարկներով՝ միայն 1915 թ. աշնանից մինչև 1916 թ. ճամբարներում «բնական պատճառներով» մահացածների թիվն անցել է 400 000-ը¹⁰¹:

Վերապրածների վկայություններում նկարագրված երևույթները՝ բռնի սովամահությունը, ծարավը, սահմանափակ տարածքում տեղաշարժի վերահսկողությունը, ինչպես նաև համաճարակների ու զինված հարձակումների հետևանքով մարդկային զանգվածային կորուստները, ամբողջությամբ համապատասխանում են համակենտրոնացման ճամբարի կառուցվածքային բնութագրին: Թեև, ի տարբերություն հարձակումների, սովը և համաճարակների պոռթկումը ոչ միշտ էին կազմակերպված, այլ տեղական իշխանությունների անտարբերության կամ թողտվության հետևանք էին, ընդհանուր առմամբ ճամբարային համակարգը ծառայել է Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության բնաջնջման կանխամտածված ծրագրի իրականացմանը:

97 Մինասեան, «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը», 261:

98 Տե՛ս Միքայել Կարապետյան, *Պատմություն ընտանեկան 1893-են մինչև 1943*, ՀՅԹԻ հավաքածու, բաժին 8, թիվ 63, 128:

99 Տե՛ս Պօտոռեան, *Տարագրի յուշեր 1915-1917*, 394:

100 Տե՛ս Անտոնեան, *Մեծ ոճիրը*, 91-92: Պետրոս Տոնապետեան, *Չայն տառապելոց* (Փարիզ, տպարան «Յակոբ Բ. Թիրապետան», 1922), 292: Օսիկ Փանիկյան, *Մահից դեպի կյանք* (Երևան, «Հայաստան», 1965), 153, 180:

101 Տե՛ս Raymond Kévorkian, *L'Extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie, 1915-1916. La deuxième phase du génocide*, tome II (Paris: Revue d'histoire Arménienne contemporaine, 1998), 60-61:

THE VOICE FROM WITHIN: CONCENTRATION CAMPS IN THE MEMOIRES OF THE ARMENIAN GENOCIDE SURVIVORS

*Mihran Minassian,
Regina Galustyan,
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia*

SUMMARY

The article examines the concentration camps established during the Armenian Genocide as instruments of systematic extermination. The study begins with examples of the term's usage within the context of the Armenian Genocide; however, its main focus is to uncover the experiences of Armenians who survived the camps. By comparing survivors' testimonies, several defining characteristics are identified: spatial confinement and prohibition of movement, the deliberate creation and tolerance of unsanitary conditions, and enforced starvation, all features typical of similar structures found throughout history and across various geographies. The study's source base consists of the memoirs and testimonies of genocide survivors, which reveal the true nature of camp life and the role of the camps within the genocidal machinery.

Key words: forced deportation, humanitarian crisis, enforced starvation, “White Massacre,” Deir ez-Zor, Katma, Bab.

ГОЛОС ИЗНУТРИ: КОНЦЛАГЕРЯ В МЕМУАРАХ ПЕРЕЖИВШИХ ГЕНОЦИД АРМЯН

*Мигран Минасян,
Регина Галустян,
Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются концентрационные лагеря, созданные во время Геноцида армян, как инструменты систематического уничтожения. Исследование начинается с примеров употребления термина в контексте Геноцида армян, однако его основное внимание сосредоточено на раскрытии опыта армян, переживших лагеря. На основе сопоставления свидетельств выживших выявляются несколько характерных признаков: пространственная изоляция и запрет на передвижение, преднамеренное создание и терпимость к антисанитарным условиям, а также насильственное умерщвление

голодом — все это черты, типичные для подобных структур, встречающихся в разные исторические периоды и в разных регионах. Источниковую базу исследования составляют мемуары и свидетельства переживших геноцид, которые раскрывают подлинную картину лагерной жизни и роль лагерей в механизме геноцидной политики.

Ключевые слова: насильственная депортация, гуманитарный кризис, принудительное умерщвление голодом, “Белая резня,” Дейр-эз-Зор, Катма, Баб.

REFERENCES

- «Աղաղակ մը Թուրքիայէն» [A Cry from Turkey], *The Gotchnag weekly* (New York), October 14, 1916, no. 42:
- Andonian, Aram. *Մեծ ոճիրը (հայկական վերջին կոտորածները և Թալատ փաշա)* [The Great Crime (The Latest Armenian Massacres and Talaat Pasha)]. Boston, “Pahak,” 1921:
- Archbishop Zaven. *Պատրիարքական յուշերու. վաւերագիրներ և վկայութիւններ* [My Patriarchal Memoirs: Documents and Testimonies]. Cairo: “Nor Astgh,” 1947.
- Asatur, Melqon. «Տէյր-էլ-Զօր» [Deir ez-Zor], *Arevelian Mamoul* (Izmir), October 20, 1921, no. 2684; October 25, 1921, no. 2688; December 21, 1921, no. 2737.
- Atanassian, Haroutioun. *Ատաբազարէն Տէր Զօր* [From Adabazar to Der Zor], ed., intro. and references by Mihran A. Minassian (Yerevan, AGMI, 2025).
- Bodourian, Karnik. *Տարագրի յուշեր 1915–1917* [Memoirs of a Deportee, 1915–1917], ed., intro. and references by Mihran A. Minassian. *Memoirs of Survivors of the Armenian Genocide*, 8. Yerevan, AGMI, 2022.
- Captanian, Pailadzou A. *Ցաւակ* [Painborn]. New York, Armenia Press, 1922.
- Davtian, Khoren. *Կեանքիս գիրքը* [The Book of My Life]. Fresno, 1967.
- Grigoryan, Harutyun. *Իմ կենսագրությունը* [My Biography], ed., intro. and references by Regina Galustyan. *Memoirs of Survivors of the Armenian Genocide*, 10. Yerevan, AGMI, 2023.
- Gujkan of Sebastia (K. Gabikian), *Եղեռնապատում և Փոքր և Նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [Genocide Chronicle of the Armenia Minor and of its Great Capital Sebastia]. Boston, “Hairenik,” 1924.
- Kalaydjian, Harutun. *Միլիոնէն մէկը. ցեղասպանութեան ականատես զէյթունցի պատանիի մը յուշերը* [One in a Million: The Memoirs of a Young Eyewitness of the Genocide from Zeitun], ed. and notes by Antranik Dakessian. Beirut, Zartonk Series, 2018.
- Karapetyan, Mikael. *Պատմությունը ընտանեկան 1893-էն մինչև 1943* [Family History from 1893 to 1943]. AGMI Archive, Section 8, File 63.
- Kazandjian, Karnig. *Յուշագրութիւն* [Memoirs], ed. Vahe Kazanjian. *Memoirs of Survivors of the Armenian Genocide*, 12. Yerevan, AGMI, 2023.

Marutyan, Harutyun. ««Փրկութիւնը» որպէս ցեղասպանութիւն եւ ինքնափրկութեան փորձերը (ըստ աքսորի ճանապարհին վերապրածների վկայութիւնների առաջին համահաւաք ժողովածուի նիւթերի)» [“Rescue” as Genocide and Attempts at Self-rescue (According to the Materials of the First Collection of Testimonies of Survivors on the Path of Exile)], *Handes Amsorya* 1-12 (2025): 403-438.

Minassian, Mihran. «Արամ Անտոնեանի անտիպ գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներուն մասին» [Aram Andonian's Unpublished Notes on the Der Zor Massacres]. *Haigazian Armenological Review* 35 (2015): 685-724.

Minassian, Mihran. «Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը հայ աքսորականներու Պապի համակեդրոնացման կայքի մասին» [Unpublished Memoirs of Hovhannes Khacheryan on the Armenian Deportees in the Bab Concentration Camp]. *Vem Pan-Armenian Journal* 1, no. 61 (2018): 250-265.

Minassian, Mihran. «Ռաս իւլ Այնի կոտորածները (1915–1916 թթ.)» [The Massacres of Ras ul-Ain (1915–1916)]. *Gandzasar*, Supplement (2017): 4–7.

Miskchian, Stepan. «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս» [From My Life During the Days of Disaster], Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, Yenovk Armen Collection, file 1231, dossier 1–44.

Miskchian, Stepan. «Արհաւիրքի օրերու կեանքէս» [From My Life During the Days of Disaster], *Hairenik Monthly* (Boston), September–October 1941, no. 11–12.

Miskchian, Stepan. *Ես Տէր Զօրի դժոխքէն փախա՞ծ եմ* [I Escaped from the Hell of Deir ez-Zor]. Paris, vol. 1, 1965.

Odian, Yervant. *Անիծեալ տարիներ. 1914–1919 (անձնական յիշատակներ)* [The Accursed Years: 1914–1919 (Personal Memoirs)]. Tehran, 2010.

Panian, Karnig. *Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան* [Memoirs of Childhood and Orphanhood]. Antelias, Printing House of the Catholicosate of the Great House of Cilicia, 1992.

Panikyan, Onnik. *Մահից դէպի կյանք* [From Death to Life]. Yerevan, “Hayastan,” 1965.

Sarkisian, Khacher. *Եօթանասուն տարիներու յուշերս* [Memoirs of Seventy Years]. Beirut, 1970.

Seropian, Hakob. *Եղեռնի յուշերս* [My Memoirs of the Genocide], ed. A. Dakessian. Beirut, 2005.

Shedikian, Tadeos. *Կեանքի ճամբան (յուշերու գծով)* [The Path of Life (Memoirs)], intro. by S. Bakhtikian. Beirut, “Haig,” 1947.

Terentz, Yervand. *Ես տեսայ Տէր Զօրի դժոխքը* [I Saw the Hell of Deir ez-Zor]. Beirut, Sevan Press, 1966.

Tonapetian, Petros. *Ձայն տառապեղոց* [The Voice of the Sufferers]. Paris, Hakob B. Turabian Press, 1922.

Zardarian, Yervand. *Պատմագիրք Տիւրիկ քաղաքի* [A History Book of the City of Tivrik]. Beirut, Hamazkayin “Vahe Setian” Printing House, 1972.

Հեղինակների մասին
About the authors
Об авторах

Միհրան Մինասեան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտություն, հայ տպագիր գրքի և մամուլի մատենագիտություն, Արևմտյան Հայաստանի հայ գրատպության պատմություն, հայերեն հին ձեռագրեր, հալեպահայ գաղթօջախի պատմություն, արաբերենով ստեղծագործած հայ գրողներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ mihran.min@gmail.com

Mihran Minassian, Advisor to the Director of the Armenian Genocide Museum-Institute.

Research fields - source studies of the Armenian Genocide, bibliography of Armenian printed books and press, history of Armenian printing in Western Armenia, ancient Armenian manuscripts, history of the Armenian community of Aleppo, and Armenian writers who created works in Arabic.

E-mail: mihran.min@gmail.com

Мигран Минасян, советник директора Музея-института Геноцида армян.

Области исследований: источниковедение Геноцида армян, библиография армянской печатной книги и прессы, история армянского книгопечатания в Западной Армении, древнеармянские рукописи, история армянской общины Алеппо и армянские писатели, творившие на арабском языке.

Эл. почта: mihran.min@gmail.com

Ռեգինա Գալուստյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՅԹԻ Վ. Դադրյանի անվան համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ թուրքական ազգայնականություն, «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսություն, Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեթոդներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ galustyan.regina@genocide-museum.am

Regina Galustyan, PhD in History, Senior Researcher at the Vahakn Dadrian Department of Comparative Genocide Studies, Armenian Genocide Museum-Institute.

Research fields: Turkish nationalism, the ideology of the Committee of Union and

Progress, and the methods employed in carrying out the Armenian Genocide.

E-mail: galustyan.regina@genocide-museum.am

Регина Галустян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела сравнительного геноцидоведения имени Ваагна Дадряна Музея-института Геноцида армян.

Область исследований: турецкий национализм, идеология Комитета “Единение и прогресс,” методы осуществления Геноцида армян.

Эл. почта: galustyan.regina@genocide-museum.am